

УДК 316.485.26(477)

К. М. Котеленець

А. Б. Алексєєва

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЛЬОВОГО ЕТАПУ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Актуальність дослідження. В умовах гібридної війни, яка розгорнулася на Донбасі влітку 2014 року, особливо на її початку, проведення та організація польового етапу соціологічних досліджень на території регіону стало неможливим. Згодом, перед соціологічними центрами, інститутами та фірмами постало питання про відновлення цих територій на дослідницькій мапі, але вже з урахуванням соціально-політичних подій, що відбулися. Маємо на увазі анексію Криму та виникнення так званих «ЛНР/ДНР».

На початку 2015 року Донбас стає регіоном особливої дослідницької уваги. Це території, які суттєво відрізняються за економічним становищем і соціально-політичним орієнтаціям, соціальної проблематиці від інших регіонів України. В регіоні з'являються нові соціальні групи, які потребують ретельного вивчення (внутрішньо переміщені особи, військові ВСУ, добровольчі батальйони, волонтери, представники міжнародних організацій та ін.). Це задає новий вектор соціологічних досліджень і призводить до збільшення їх кількості в регіоні. Але практикуючі соціологи, організатори «поля», бригадири та інтерв'юери зіштовхнулись з новими труднощами при організації та проведенні етапу збору первинної соціологічної інформації в Донбасі. Соціальна напруга, посилена інформаційною війною, викликає недовіру до соціологів і суттєво ускладнює проведення польового етапу. Активізація дослідницької роботи в зоні конфлікту і складність реалізації польового етапу на цих територіях обумовлюють необхідність специфіки проведення польового етапу соціологічного дослідження під час воєнного конфлікту в Україні. Це нова проблема для вітчизняної соціології, яка має, перш за все, практичне значення.

Об'єктом нашого дослідження є польовий етап соціологічного дослідження. **Предметом** – особливості проведення польового етапу соціологічного дослідження в умовах воєнного конфлікту.

Метою дослідження є вивчення специфіки, а особливо труднощів, проведення польового етапу соціологічного дослідження під час збройного конфлікту в Україні.

Існує велика кількість наукових робіт, присвячених методологічним засадам соціологічного дослідження, його проектуванню та організації. Вони обґрунтовані в роботах В. Воловича [1] Е. Гіденса [2], І. Девятко [3],

А. Здравомислова [5], Е. Ноель-Нойман [5], В. Паніотто [6], Н. Паніної [7], В. Семенової [8], М. Чурилова [9], В. Ядова [10], Ю. Яковенка [11], Г. Батигіна [12] та інших. Наразі з'являються поодинокі наукові дослідження гібридної війни або конфлікту на Донбасі. Вони представлені роботами І. Кононова [13, 14, 15], Ю. Радковця [16] і Рущенка [17] тощо.

Попри зростання практичної потреби у аналізі специфіки проведення польового етапу соціологічного дослідження в умовах воєнного конфлікту, наукових робіт, присвячених цій темі вкрай мало. Роботи, які б досліджували специфіку проведення польових робіт під час конфлікту на Донбасі, взагалі відсутні. Отже, наукове вивчення особливостей проведення польового етапу соціологічного дослідження в умовах воєнного конфлікту є актуальним дослідницьким завданням.

Теоретичний і практичний досвід проектування та організації емпіричного дослідження показує, що при наявності командної роботи, чіткому виконанні функціональних обов'язків, моніторингу та інспекційному нагляді, інструктуванні можливо досягти максимального результату та уникнути багатьох помилок. Організаційно-технічна складова та складнощі, які можуть супроводжувати польовий етап, добре описані в методичній літературі Н. Паніної [7]. Ключова з проблем реалізації поля – загальна криза опитувальних методів В. Паніотто та Н. Харченко [6]. До 2014 року організація та проведення польового етапу на території Донбасу не відрізнялись від інших регіонів. Починаючи ж з весни 2014 року, з'являються труднощі, пов'язані з військовим конфліктом.

З метою з'ясування характеру цих труднощів нами було здійснено дослідження. Воно проводилось у два етапи. На першому етапі нами було проведено експертне опитування супервайзерів і бригадирів українських соціологічних фірм, які проводили і проводять соціологічні дослідження на території Луганської і Донецької областей. На другому етапі здійснено вторинний аналіз результатів кількісних досліджень фірми Тейлор Нельсон Софрез Україна та Київського міжнародного інституту соціології.

Дослідження було реалізовано протягом лютого-березня 2016 року. Нами були опитані співробітники компаній TNS Україна, Київського Міжнародного Інституту Соціології, GFK Ukraine та громадської організації «Вибір». Загалом було зроблено 8 інтерв'ю (директор польового відділу (TNS), два супервайзери Київської області (TNS, КМІС), два бригадири Луганської області (GFK та ГО «Вибір»), три бригадири Донецької області (TNS, КМІС)).

На основі відповідей всіх експертів нами були визначені основні параметри порівняння ситуації «в полі» до і під час військових дій. Вони зведені у порівняльну таблицю за трьома періодами: 1) з початку 2014 року до червня 2014 року, 2) з червня 2014 до початку 2015 року, 3) з початку 2015 року до його кінця (табл.1).

Таблиця 1.

Динаміка основних проблем в організації та проведенні польового етапу соціологічного дослідження

Параметр порівняння	Початок 2014р. – до червня 2014р.	Червень 2014р. – до початку 2015р.	Початок 2015р. – до кінця 2015р.
Співвідношення маркетингових, соціальних і політичних досліджень	Політичних і маркетингових більше ніж соціальних	Політичних і соціальних більше ніж маркетингових	Соціальних більше, політичних – без змін, маркетингових значно менше
Кількість опитувань на місяць	2-3	0-1	1-5
Співвідношення кількісних і якісних методів	Переважно кількісні методи	Кількість якісних методів збільшується, проте у більшості – кількісні методи	В залежності від області: Луганська обл. переважна більшість кількісні методи; Донецька обл. – майже 50/50
Зміни у команді інтерв'юерів	Команда незмінна (основний склад)	Основний склад залишається, але долучаються новачки у нових населених пунктах	Команда оновлюється та втрачає свій основний склад
Зміни у сценарії організації досліджень	Сценарій не змінювався	Сценарій потребував додаткового часу через проблеми з транспортом та зміну карти досліджень	Сценарій зазнав географічних змін та стає стабільним

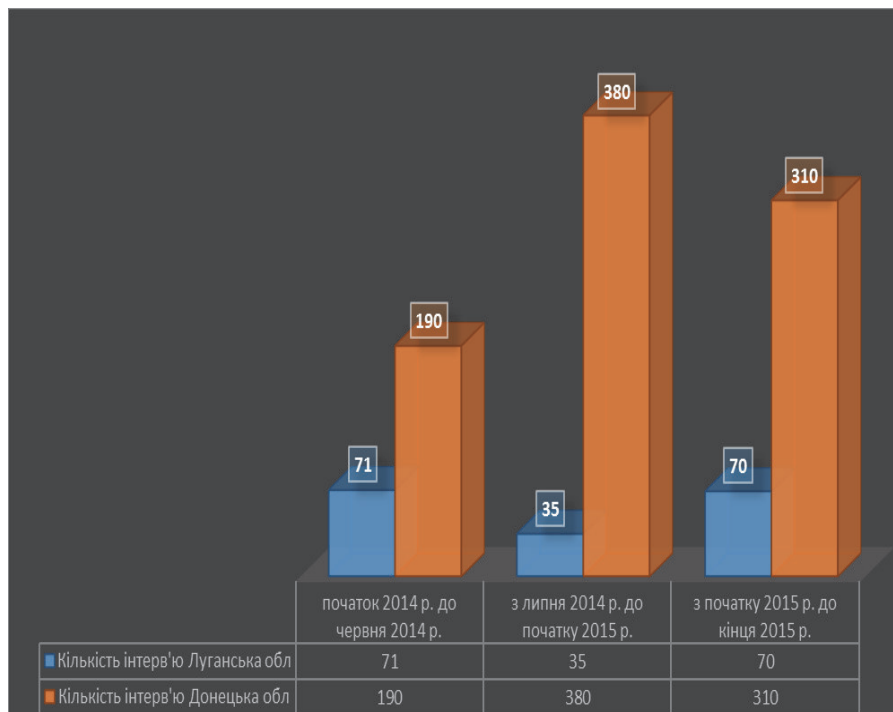
З табл.1 видно, що проблеми польового етапу соціологічного дослідження загострились під час активної фази воєнного конфлікту на території Донбасу, а саме: червень 2014р. – початок 2015р. Нажаль, говорити саме про цей період, коли досвіду подолання нових проблем у організаторів соціологічних досліджень ще не існувало, важко. В отриманих нами інтерв'ю експертів ми вже бачимо рефлексію з позиції сучасного моменту, коли напрацьовані певні схеми і скореговані методи роботи. Наразі, вивчення досвіду організації та проведення польового етапу в умовах військового конфлікту дає можливість класифікації його проблем та підготовку рекомендацій щодо їх подолання.

Почнемо з того, що у ході інтерв'ю було виявлено, що із розгортанням воєнного конфлікту на Сході країни, частина фірм

продовжувала дослідження, інші ж їх відразу припинили. Так, менеджер Київського Міжнародного Соціологічного Інституту (КМІС) – Дарина засвідчує, що з початком воєнного конфлікту на території Луганської і Донецької областей проектів ставало дедалі більше: *«Так, зміни відбулися, роботи стало набагато більше, оскільки у нас профіль досліджень соціальний. Дослідження, які ми робимо – соціальні, політичні і маркетингові. І якщо до цих подій у Луганській і Донецькій областях, я б сказала, ще домінували, скоріш за все, політичні дослідження, то зараз – це переважно соціальні: якість життя людей у Донецькій і Луганській областях, дослідження якихось гуманітарних програм».*

Проте, бригадир «GFK Україна» Наталія говорить про припинення будь-якої активності на території Луганську та інших окупованих територій: *«З початку війни, я не називаю це конфліктом, а війною, в червні у нас припинилися проекти, липень теж, серпень теж. Тобто, на території «Луганської Народної Республіки» їх вже немає. Перенесли у Сєвєродонецьк, починаючи з серпня місяця. В основному, це соціальні проекти – маркетингових проектів практично не було. І зараз їх дуже мало».*

За інформацією менеджера польового відділу TNS (Світлани), за останні два роки на території Луганської області кількість проведених інтерв'ю зменшилось майже удвічі, проте у Донецькій області їх стало удвічі більше (Мал.1).

Малюнок 1. Динаміка кількості інтерв'ю в Луганській та Донецькій областях за даними TNS Україна

Дисбаланс у кількості досліджень по областях може бути пояснений зміною підходу до проектування вибірки. Експерти засвідчили, що під час проведення досліджень, міста які зараз знаходяться на непідконтрольних Україні територіях, поступово виключалися із вибірки і замінювались іншими містами, які репрезентують регіон. Наприклад, менеджер КМІС, Дарина зауважує: *«Спочатку намагалися працювати і на окупованій території, і на неокупованій території. Наші колеги до конфлікту працювали переважно в обласних центрах Донецької і Луганської областей, але з початком конфлікту все змінилось. Вони переїжджали до Сєвєродонецьку, Маріуполя. Коли була можливість, потім поверталися. Ну, і ми, відповідно, постійно дивимося, в яких містах ми можемо працювати, а в яких не можемо. Це стосується не тільки кількісних, а й якісних досліджень. В кількісних дослідженнях треба було оперативно замінити міста, прямо з сьогодні на завтра, тому що відбувалися обстріли і туди було небезпечно їздити»*. Свідчення «перекидання» точок опитування з однієї області Донбасу в іншу знаходимо у публікаціях Національного Банку Досліджень КМІС: *«Всеукраїнське дослідження «Думки і погляди населення України: вересень 2014 (Омнібус)» проводилося Київським міжнародним інститутом соціології у вересні 2014 року. Польовий етап дослідження тривав з 12 по 21 вересня 2014 року. Вибірка: стохастична чотириступенева, репрезентативна для населення України (без Луганської області та АР Крим) віком від 18 років. Опитано 2035 респондентів. Опитування проводилося у 110 населених пунктах України (окрім Луганської області та АР Крим). У Луганській області через воєнні дії виявилось неможливим проводити ані особисті інтерв'ю в домогосподарствах проживання респондентів, ані комп'ютеризовані телефонні інтерв'ю (САТІ). Інтерв'ю, які мали проводитися в Луганській області, були проведені в Донецькій області. В Донецькій області дослідження проводилося як на територіях, що підконтрольні Україні, так і на територіях, що не підконтрольні»* [17].

Менеджер польового відділу TNS також свідчить, що змін у структурі та об'ємі вибірки з початком конфлікту не відбулось, замінювались лише точки опитування в межах областей у зоні АТО. Ольга (ГО «Вибір», бригадир GFK) вказує, що незважаючи на достатньо масовий рух населення, особливо у Донбасі, об'єм вибірки залишився таким самим: *«Об'єм вибірки такий і залишився, 400 респондентів. Генеральна сукупність невідомо звідки пишеться, простежується природне зменшення населення, і воно продовжувалось. Про це мені казали в статистиці, що населення зменшується. Як це співвідноситься з тим, що більшість людей переїхали в регіон з окупованих територій, я не можу для себе це пояснити, все дуже хитко з вибіркою виходить»*.

Якщо роботу опитувальних мереж вдалося відносно швидко стабілізувати майже усім фірмам, то методологічні питання стосовно

репрезентативності вибірки у регіонах конфлікту було вирішити складніше. На території України різко активізувалась внутрішня міграція. Рух відбувався з окупованих територій до населених пунктів Луганської та Донецької областей, які знаходяться на підконтрольній Україні території. Водночас мешканці прифронтових міст підпорядкованих українській владі, змінювали місце проживання на інші українські міста через страх розгортання військових дій на їх території. За цих умов статистика не могла забезпечити надійною інформацією. Квотна вибірка продовжувала використовуватися.

Деякий час соціологічні фірми продовжували проводити дослідження на окупованих територіях, але через високий рівень соціальної напруги, відсутність гарантій безпеки роботи інтерв'юерів, дослідження мусили припинити. Це засвідчують майже всі експерти. Наприклад: *«Відмовились через складність відправки та отримання інструментарію і через страх за безпеку роботу місцевих інтерв'юерів...»* (Антон, менеджер TNS).

Фірмам довелось відмовитись від панельних та моніторингових досліджень в Луганській та Донецькій областях. Деякі з них перенесли на підконтрольні українські території, деякі – перетворили на інтернет-панелі. Виключенням є проекти, які здійснюються для міжнародних фондів чи програм. Здебільше, на таких дослідженнях спеціалізується КМІС: *«Проводиться моніторинг і оцінка продовольчої програми ООН, наприклад. Це опитування на основі списків ООН щодо отримання допомоги: про речі, харчування та проблеми, що їх цікавлять. Потім за результатами дослідження надавались гуманітарна допомога, продуктові пакети. <...> Виявляли, чи були задоволені цією допомогою отримувачі. <...> Плануємо провести порівняльне дослідження якості життя, здоров'я і харчування пенсіонерів..., які живуть на окупованій території. Замовник – ЮНІСЕФ і Всесвітня організація охорони здоров'я...»* (Дарина, менеджер КМІС). Представники ж інших українських фірм, зауважують, що на даний час на тимчасово окупованих територіях проводяться дослідження, але не українськими фірмами: *«...Мені відомі. ВЦІОМ в Криму на Новий рік проводив опитування «Чи готові терпіти?»* (Антон, менеджер TNS).

Істотно змінилось співвідношення проблематики досліджень: збільшилась кількість проектів, які спрямовані на вивчення соціально-політичної сфери. Таку тенденцію зазначили майже усі експерти. Менеджер КІМС, Дарина зауважує, що *«В рамках, наприклад, замовлень за останній рік, для нашого інституту, стало більше соціальних... Баланс змінився на користь соціальних <...> Зараз маркетингових – 10%, політичних – 70%, соціальних – 20%»*. Майже так само оцінює співвідношення проектів за тематикою і бригадир GFK, Наталія: *«5% – маркетингові, 70-75% – соціально-політичні»*. Менеджер ГО «Вибір», Ольга називає причину зменшення маркетингових досліджень:

«...згортання маркетингових досліджень пов'язано зі згортанням ринку та зниження платоспроможності в регіоні конфлікту...».

Дослідження виявило тенденцію до зміни співвідношення використання кількісних та якісних методів збору інформації. Можна говорити про переважання якісних методів. Зокрема, про свідчить інтерв'ю менеджера КМІС, Дарини: *«...40% кількісних і 60% – якісних досліджень».* За оцінками експертів за період з початку 2014 року і до кінця 2015 року, на території Донецької області кількість якісних досліджень (і досліджень взагалі) помітно збільшувалась, хоча, на території Луганської це не було так помітно.

Зростання застосування якісних методів частково може бути пояснене труднощами використання традиційних кількісних методів збору інформації, зокрема, методу інтерв'ю «обличчя-до-обличчя» (F2F), особливо, на територіях розгортання конфлікту. В ході інтерв'ю було зафіксовано багато таких труднощів. Одні цих труднощів мали загальний характер і не відбивали специфіку досліджені в прифронтовій зоні. Наприклад: *«...інколи, ми приходили в будинок і там не знаходили респондентів, тому що у людей закриті двері; десь були відмови. Тому важко працювати F2F»* (Дарина, менеджер КМІС); *«проблеми були тому плані, що це було і до війни. Коли, і маючи посвідчення, і все інше, все одно на інтерв'юерів скаржилися в органи внутрішніх справ. Недовіра до інтерв'юерів»* (Наталя, бригадир GFK). Це ілюструє загальну кризу опитувальних методів, про яка вже давно обговорюється як вітчизняними, так і зарубіжними соціологами [6; 19]. Інші труднощі – чітко демонстрували особливості, пов'язані з прифронтовою зоною. Головна трудність в проведенні опитувань на цих територіях – страх респондентів відкрито висловлювати свою думку і взагалі брати участь у соціологічних опитуваннях. Так, менеджер ГО «Вибір» Ольга, говорить: *«Основна особливість – скритність респондентів. Під час інтерв'ю часто були ситуації, коли говорили: «Я думаю так-то..., а зазначайте, будь ласка, ось так-то...». І інтерв'юери мені казали, що були змушені обводити так, як їм вказував респондент. Потім, є така особливість. Коли респонденти бачать, що їх дані вносяться тільки у маршрутний лист, а в анкету нічого не йде, вони як-то легше ставляться до цього. Навіть не бачать, що дані вносяться в шапку анкети. Вони не вірять у те, що буде анонімне опитування, і це їх дуже хвилює. Їм здається, що до них прийде ФСБ, СБУ, інопланетяни прилетять. І доводиться дуже щільно працювати з інтерв'юерами, щоб розповісти їм, як саме знімати ось ці тривоги людей».* Підтверджує це і досвід бригадира GFK Наталі в проведенні соціально-політичних опитувань: *«Бажання спілкуватися у них немає тому, що люди не зацікавлені. Вони бачать скрізь неправду і не хочуть ні з ким спілкуватися на такі слизькі теми».*

Страх штовхає до соціальної мімікрії. Це підтверджує теорію А. Лобанової, що соціальна мімікрія, яка полягає у приховуванні власної

думки і мотивів для забезпечення власної безпеки і безпеки своїх близьких і проявляється як бажання маскуватися, не обов'язково використовується для досягнення мети деструктивного характеру [18, с. 139–149]. Вона виступає як засіб самозбереження. Водночас, постійне маскування власної думки може приводити до того, що людина починає сама вірити у те, що вона говорить. Це говорить про те, що соціальна мімікрія – це не просто обман, це у деяких випадках і самонавіювання (І. Кононов) [13].

Названі ускладнення намагаються вирішити пом'якшенням вимог до процедури відбору респондентів під час застосування маршрутного методу та використання для виборну методу снігової кулі. Так, менеджер ГО «Вибір» Ольга каже: *«...Якщо раніше діяли жорсткіше, наприклад опитуємо кожну п'яту домівку, то зараз більше використовується у нашому регіоні метод сніжного кому. Але тут є небезпека отримати ненадійні дані, особливо з політичних питань. Наприклад, якщо інтерв'юер підтримує українську владу, то велика вірогідність, що в його колі спілкування є такі ж самі респонденти, що може дати нам односторонню інформацію»*. Бригадир TNS Катерина висловила подібну думку: *«...Менше хочуть давати свої дані. Це те, що ускладнює. Який метод більш ефективний? Може бути, навіть метод снігової кулі може бути ефективний, або, коли принцип відбору не прив'язаний до конкретного місця. Ось це мені здається легше...»*.

Але, незважаючи на все вищесказане, опитування методом «F2F» досі вважається ефективним та є найпоширеним, попри усі складнощі при його використанні. Наведемо кілька фрагментів інтерв'ю, які це ілюструють. *«...все одно F2F це якісніше, ніж опитування стаціонарними телефонами. Було б кльово опитувати по мобільному, але, на жаль, у нас немає якісної бази мобільних телефонів. Ми її поступово набираємо, накопичуємо, але поки що у нас немає можливості робити репрезентативні дослідження по мобільному телефону. Тому звертаємося до F2F, хоча, таки, складно зараз»* (Дарина, менеджер КМІС). *«Я завжди вважала, що F2F набагато краще і якісніше, ніж наприклад, ті ж онлайн, тому що ти бачиш людину, ти більше можеш йому задати уточнюючих питань»* (Юлія, бригадир TNS).

З початком конфлікту відбувались суттєві зміни в організаційному сценарії досліджень і опитувальній мережі. Склад опитувальної мережі в зоні АТО, а тим більше, на окупованих територіях суттєво оновився. Бригадирська та інтерв'юерська робота ускладнювались поганим функціонуванням транспортного сполучення (наприклад, відсутність транспортного сполучення з деякими точками опитування), непередбачуваністю графіків роботи пунктів пропуску, відсутністю на окупованих територіях мережі компаній українських, що забезпечують сервіс експрес-доставки (наприклад, там не функціонує Укрпошта, Нова

пошта та інші). Менеджери TNS Світлана та Антон, говорять: *«Якщо раніше ми відправляли інструментарій за проектом бригадирам в Донецьк і Луганськ, а потім інтерв'юери виїжджали до населеного пункту Луганської і Донецької обл. (міста і села), де заплановано опитування, то тепер ми відправляємо завдання та матеріали бригадирам, які знаходяться на підконтрольній території, а інтерв'юери через лінію розмежування виїжджають на непідконтрольну територію. Дуже часто виникають труднощі з відправленням і отриманням матеріалів для роботи, бо пропускні пункти перекриваються через ситуацію на цих територіях. При необхідності інструментарій за проектом (інструкції, анкети тощо) відправляємо на непідконтрольну територію в електронному вигляді. Інтерв'юери самі друкують всі необхідні документи на місці, проводять опитування і висилають заповнені анкети Інтернетом. Інструктажі проводимо через конференц-зв'язок. Пошук респондентів проводиться відповідно цілям дослідження (квотно-маршрутним методом, вільний пошук з районування та ін)».* Бригадир TNS Юлія наголошує на аналогічних складнощах: *«В роботі були непорозуміння, але не особистісного плану. Проблема в тому, що ми не могли привезти анкети, ми не могли вивезти анкети. Ми в телефонному режимі спробували заповнювати їх, грубо кажучи, в он-лайн режимі. Люди стали дуже важко йти на контакт, дуже багато респондентів не дають зараз свої телефони. Це напевно пов'язано з військовими діями, так. І, звичайно ж, це пересування...».*

Страх роботи в опитувальній мережі з боку інтерв'юерів та бригадирів, складнощі із транспортом призводять до динамічного оновлення опитувальної мережі. До війни опитувальна мережа в Луганській і Донецькій областях мала сталий характер. Бригадири мали відносно постійні точки опитувань і, відповідно, постійний склад інтерв'юерів у цих точках. З початком військових дій, населені пункти у вибірці змінюються і місце проживання інтерв'юерів основної команди перестає бути у зоні досяжності місць проведення опитування. В результаті – постійне оновлення складу інтерв'юерів. Для опитувальних фірм це означає додаткову організацію навчання, жорсткіший контроль роботи, плинність кадрів, практику випробувальних робіт для нових команд. Природно, що підвищує ризики щодо забезпечення якості і вчасності досліджень. Наші експерти свідчать, що недобросовісна робота інтерв'юерів призводила до зриву deadline або фальсифікації даних. Менеджер ГО «Вибір» Ольга говорить: *«Стикалася з тим, що людина зникала у невідомому напрямку з анкетами. Так у мене в Сєвєродонецьку було. Навіть, було дві таких людини. Це зірвало deadline. Були такі випадки, ну от, в зв'язку з ситуацією в Луганській області, коли довелося розширювати мережу інтерв'юерів. Багато людей вперше брали участь і переоцінювали свої зусилля. Спочатку замовляли велику кількість анкет, а виявлялося, що вони не можуть її охопити. Стикалася з*

ситуацією, коли після перевірки маршрутного листа, значна частина респондентів вперше чула про дослідження...». Таким чином, військові дії на Донбасі зумовили суттєве корегування організаційного сценарію реалізації поля та зміни у функціонуванні опитувальної мережі в зоні конфлікту.

Таким чином, в ході дослідження виявлені особливості організації польового етапу соціологічного дослідження в умовах гібридної війни в Україні та визначені основні ризики його проведення:

1. Складнощі у формуванні вибірки. Причина: неточність статистики через внутрішню міграцію населення та активні бойові дії. Шляхом подолання стала заміна населених пунктів у межах регіону.

2. Складнощі при використанні та традиційного методу F2F, зокрема, з використанням маршрутного методу відбору респондентів в зоні АТО та окупованій території. Причина: соціальна напруга, страх та закритість респондентів, підвищення рівня недовіри, як особисто до інтерв'юера, так і до дослідницьких компаній, страх мобілізації, збільшення недосяжності респондентів через міграцію, соціальна мімікрія. Опитувальні фірми практикують заміну маршрутного методу методом «снігової кулі», хоча це і збільшує ризик ненадійності отриманих даних.

3. Збільшення на території Донбасу кількості досліджень соціально-політичної тематики (на противагу маркетинговим). Причина: підвищення уваги до територій міжнародних організацій та органів центральної влади (через порушення територіальної цілісності держави, вимушене переселення громадян, гуманітарні та соціальні проблеми), згортання ринку товарів та послуг. Одним зі шляхів подолання протиріччя між можливостями опитувальної мережі і зростанням потреби в проведенні досліджень є більш широке використання кількісних досліджень.

4. Особлива логістика під час організації польового етапу на окупованих територіях, яка враховує перетин пунктів пропуску на лінії розмежування та необхідність великої остороги та пильнування безпеки польової команди.

5. Нестабільність опитувальної мережі в зоні АТО і непідконтрольних територіях: зменшення кількості інтерв'юерів основної команди опитувальної мережі, нестабільність її складу, рухливість точок опитування.

Шляхом для подолання названих труднощів, на нашу думку, може бути:

1) вдосконалення процесу взаємодії між усіма ланками польового етапу соціологічного дослідження, зокрема, більш інтенсивна комунікація між польовим директором (супервайзером) та інтерв'юерами, а не тільки бригадирами, проведення майстер-класів та мотивуючих тренінгів для основної команди інтерв'юерів;

удосконалення процесу інструктажу як інтерв'юерів, так і бригадирів: проведення додаткових інструктажів та часткова заміна «паперових» інструктажів скайп-конференціям; включення до змісту інструкцій пунктів, які б відбивали специфіку дій у нових соціально-політичних, воєнних умовах;

2) вдосконалення комунікації з громадськістю: проведення PR-компаній у ЗМІ, спрямованих на потенційних респондентів, з метою зменшення соціальної напруги та підвищення довіри до дослідницьких компаній;

3) міксування методів дослідження, між-методна триангуляція: використання одночасно з F2F, он-лайн, телефонних опитувань. При цьому, вважаємо, що експрес-опитування, опитування з невеликою кількістю питань, будуть більш ефективні;

4) проведення комплексних (якісно-кількісних досліджень): переоцінка значення контент-аналізу, традиційного аналізу документів (наприклад, використання аналізу інформаційних записок), кейс-стаді та ін., що підвищить надійність висновків і даних.

Список використаної літератури

- 1. Волович В.И.** Надежность информации в социологическом исследовании / В. И. Волович. – Киев: Наукова думка, 1974. – 134 с.
- 2. Гидденс Э.** Социология /Энтони Гидденс / Пер. с англ.; науч. ред. В. А. Ядов; общ. ред. Л. С. Гурьевой, Л. Н. Посилевича. – М. Эдиториал УРСС, 1999. – 703 с.
- 3. Девятко И. Ф.** Методы социологического исследования /И. Ф. Девятко. – Екатеринбург: Изд-во Урал, ун-та, 1998. – 191 с.
- 4. Здравомыслов А. Г.** Методология и процедура социологических исследований / А. Г. Здравомыслов. – М.: Мысль, 1969. – 205 с.
- 5. Ноэль-Нойман Элизабет** Массовые опросы: введение в методiku демоскопии. – М., Издательство: Прогресс, 1978. – 153с.
- 6. Паниотто В.** Кризис в методах опроса и пути его преодоления / В. Паниотто, Н. Харченко. – К.: Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии. – 2011. – № 4. – С. 113–115.
- 7. Панина Н. В.** Технология социологического исследования. Курс лекцій. – 2-е изд. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2001. – 180 с.
- 8. Семенова В. В.** Качественные методы: введение в гуманистическую социологию: Учеб. пособие для студентов вузов / Ин-т социологии РАН. - М.: Добросвет, 1998. – 289 с.
- 9. Сусоколов А. А.** Технология социологического исследования. Учебное пособие по курсу «Практикум по экономической социологии». – М., 2007. – 317 с.
- 10. Ядов В. А.** Стратегия Социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. – 3-е изд. испр., - Москва: Омега-Л, 2007. –596 с.
- 11. Яковенко Ю. І.** та інші. Соціологія: Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій: підручник. – К.: Каравела, 2008. – 544 с.
- 12. Лекции по методологии социологических исследований.** Учебник для высших

учебных заведений. – М.: Аспект-пресс, 1995; 2-е изд. – М.: Изд-во РУДН, 2007. **13. Кононов І.Ф.** Методологія та досвід конкретних соціологічних досліджень в зоні соціально-політичного и воєнного конфлікту: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції [«Методологічні питання дослідження масової свідомості в кризові періоди суспільного розвитку»] (Старобільськ, 25 березня 2016р.) / Старобільськ, Луг. націон. ун-т імені Тараса Шевченка. – Старобільськ, Луг. націон. ун-т імені Тараса Шевченка, 2016. **14. Кононов І.Ф.** Донбас у полум'ї//Оборонний вісник. – 2014. – № 8. – С. 6 – 13. **15. Кононов І.** «Луганський синдром и пути» его преодоления. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.ostrovok.lg.ua/node/12059> (звернення 07.09.2014) **16. Радковець Ю.** Погляди на створення інформаційної системи безпеки України та її Збройних Сил / Ю. Радковець, О. Левченко, О. Косоков // Наука і оборона. – К.: «Техніка», 2014. – № 1. – С. 38 – 42 **14. Рущенко І. П.** Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: монографія / І. П. Рущенко. – Х.: ФОП Павленко О. Г., 2015. – 268 с. **17. Національний банк досліджень** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukraine.survey-archive.com/data#user-research@showResearch=112303>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 04.04.16. **18. Лобанова А.** Индивидуально-личностный и социально-групповой уровни социальной мимикрии: теоретико-методологический аспект.// Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – №4. – С.139 – 149 **19. Докторов Б.З.** О надежности измерения в социологическом исследовании. – Л.: Наука, 1979. – 128 с.

Котеленець К. М., Алексєєва А. Б. Особливості організації польового етапу соціологічного дослідження в умовах гібридної війни в Україні

В статті аналізуються данні експертних інтерв'ю про особливості проведення польового етапу соціологічного дослідження в умовах військового конфлікту. Наводяться приклади та ситуації, які виникають у процесі реалізації польового етапу. Робиться спроба окреслити основні проблеми та ризики, які виникають у організаторів соціологічних досліджень як на теренах українського Донбасу, так і на непідконтрольній Україні території.

Показано, що в умовах військового конфлікту в зоні конфлікту з одного боку, загострюються традиційні для методу інтерв'ю «обличчя-до-обличчя» (F2F) труднощі, а з іншого, виникають нові, пов'язані з військовим конфліктом. Перші ілюструють загальну кризу опитувальних методів, яка вже давно обговорюється як вітчизняними, так і зарубіжними соціологами. Інші труднощі – чітко демонструють специфіку прифронтової території. Робиться висновок про те, що специфіка проведення польових робіт в умовах військового конфлікту полягає: загроза не репрезентативної вибірки, складнощі при використанні

маршрутного методу відбору респондентів, зменшення рівня ефективності методу F2F або складності при використанні цього методу, збільшення кількості недосяжності респондентів, мімікрія та виснаження «поля», збільшення відмов від відповіді серед респондентів, зменшення кількості інтерв'юєрів основної команди, логістичні проблеми та проблеми пов'язані з безпекою тощо. Зазначені деякі причини цих загроз, наприклад, страх та необізнаність респондентів, внутрішня міграція, виникнення соціальної групи переселенців, рухливість населення регіону, надмірна увага тощо.

Шляхом подолання названих труднощів, вбачається: інтеграція всіх ланок польового етапу, додаткові та прямі інструктажі, поширення результатів дослідження та інформації про дослідницьку компанію, виконувати пілотажне дослідження, використання експрес-опитувань та он-лайн опитувань, використання триангуляції методів тощо.

Ключові слова: польовий етап соціологічного дослідження, бригадир, гібридна війна, збір первинної соціологічної інформації, інтерв'юєр, респондент, експерт, експертне інтерв'ю.

Котеленец К. М., Алексева А. Б. Особенности организации полевого этапа социологического исследования в условиях гибридной войны в Украине

В статье анализируются данные экспертных интервью об особенностях полевого этапа социологического исследования в условиях военного конфликта. Приводятся примеры и ситуации, которые возникают в процессе реализации полевого этапа. Делается попытка определить основные проблемы и риски, которые возникают у организаторов социологических исследований как на территории украинского Донбасса, так и на неподконтрольной Украины территории.

Показано, что в условиях военного конфликта в зоне конфликта с одной стороны, загостряются традиционные для метода интервью «лицо-к-лицу» (F2F) трудности, а с другой, возникают новые, связанные с военным конфликтом. Первые иллюстрируют общий кризис опросных методов, который уже давно обсуждается как отечественными, так и зарубежными социологами. Другая трудность – четко демонстрируют специфику прифронтовой территории. Делается вывод о том, что специфика проведения полевых работ в условиях военного конфликта заключается: угроза не репрезентативной выборки, сложности при использовании маршрутного метода отбора респондентов, уменьшение уровня эффективности метода F2F или сложности при использовании этого метода, увеличение количества недосягаемости респондентов, мимикрия и истощения « поля », увеличение отказов от ответа среди респондентов, уменьшение количества интервьюеров основной команды, логистические проблемы и проблемы, связанные с безопасностью и тому подобное. Указаны некоторые причины этих угроз, например, страх и

неосведомленность респондентов, внутренняя миграция, возникновение социальной группы переселенцев, подвижность населения региона, чрезмерное внимание и тому подобное.

Путем преодоления названных проблем, усматривается: интеграция всех звеньев полевого этапа, дополнительные и прямые инструктажи, распространение результатов исследования и информации об исследовательской компании, выполнять пилотажное исследование, использование экспресс-опросов и он-лайн опросов, использование триангуляции методов и тому подобное.

Ключевые слова: полевой этап социологического исследования, бригадир, гибридная война, сбор первичной социологической информации, интервьюер, респондент, эксперт, экспертное интервью.

Kotelenets K.M., Alexeev A.B. Specifics of the field phase of sociological research in a hybrid war in Ukraine

The article analyzes the expert interviews data on the peculiarities of the field phase of sociological research in a military conflict. Here given examples and situations aroused in the process of conducting the field phase. Authors made an attempt to identify the main challenges and risks aroused during sociological studies on the territory of Ukrainian Donbass, and on the uncontrolled territories of Ukraine.

It is shown that under conditions of a military conflict, on the one hand, such traditional methods as "face-to-face» (F2F) interviews experience certain difficulties, and, on the other hand, there appear new, related to military conflict zone, ones. F2F methods illustrate general crisis of the questionnaire techniques that has long been discussed by both domestic and foreign sociologists. And new, related to a conflict zone methods clearly demonstrate specificity of the front line area. The authors highlighted following specific aspects of the field work under conditions of military conflict, they are - threat of non representative sample, complexity of using the route method of respondent selection, reducing the efficiency level of the F2F method or difficulty when using this method, increase of the number of inaccessible respondents, mimicry and exhaustion of the " field ", increase of non-response respondents, reducing the number of interviewers in the core team, logistical problems and issues related to security and the like. There were shown some causes of these threats, for example, fear and ignorance of the respondents, internal migration, problems with internally displaced persons, too much attention, and the like.

The following ways to overcome these problems are suggested - integration of all parts of the field phase, conducting additional and direct briefings, spreading information about the research and the research company itself, carrying out a pilot research, using express polls, online surveys and triangulation techniques , etc.

Keywords: field stage of sociological research, the foreman, hybrid war, collecting primary sociological information, the interviewer, the respondent, the expert, the expert interviews.

Стаття надійшла до редакції 14.03.2016 р.

Прийнято до друку 23.05.2016 р.

Рецензент – к. соц. н., доцент
Верховод Л. І.

РОЗДУМИ НАД КНИГАМИ

УКРАИНА И КАПИТАЛИЗМ: НЕУДАЧНЫЙ РОМАН

(Рецензия на книгу: 20 років капіталізму в Україні. Історія однієї ілюзії / За редакцією Кирила Ткаченка. – К.: Видавництво ТОВ «АРТ КНИГА», 2015 – 268 с.)

Рецензируемая книга резко отличается от основного наполнения нынешних книжных магазинов. В какой-то мере она – явление уникальное и, хотелось бы думать, прецедентное. Редактор издания **Кирилл Ткаченко** в качестве своей цели ставит рассмотрение опыта становления капитализма в Украине. Отсюда и название книги. 20 лет не предполагают привязку к каким-то конкретным датам. *«Прибегая к аналогиям, период 1989 – 2013 годов можно назвать «длинным двадцатилетием» внедрения капиталистических отношений»* (с. 23).

Редактор книги фиксирует несколько парадоксов рассматриваемой проблематики. С одной стороны, в Украине, которая просто больна историческим мышлением, именно этот период её новейшей истории является белым пятном, своеобразным провалом в коллективной памяти. Неудачный опыт масс людей, которые своими собственными руками надели себе на шею хомут классовой эксплуатации, порождает вытеснение прошлого в подсознание, а иногда и амнезию. *«Этот травматический диссонанс создает условия, при которых современность фигурирует как своего рода белое пятно – период, в котором мы живем, стал объектом, который последовательно избегает рационального осмысления. Предметом забвения, настоящего перманентного вытеснения становится наша современность. Амнезия оказывается способом анестезии, а симптоматическая заикленность общественных дискуссий на исторических темах восьмидесятилетней – шестидесятилетней давности выполняет функцию покрывающего воспоминания. <...> Несмотря на заикленность отечественных дискуссий на исторических*